

Visual investigation of animal motifs in Tall-i Bakun's earthenware

Salimeh Babakhan

Master of Illustration, Tehran University of the Arts

Kamran Afshar Mohajer

Associate Professor, Department of Visual Communication, Tehran University of Arts

Abstract

Pre-historic pottery investigating is one of the sources that provide a lot of information about the life and art of that time. Among Iranian arts, Pottery is of a greater antiquity, originality and importance and represents people's culture, beliefs and traditions more than any other art. After basket weaving, pottery has been the first lasting art of mankind. By investigating earthenware motifs, we understand that designs and motifs are sometimes tools or references to express a subject and a matter, and sometimes indicate religious beliefs. One of the most important prehistoric regions and civilizations in the fifth and fourth millennium BC, which has a variety of certain earthenware in terms of the shape of the vessel and type of its motifs, is Tall-i Bakun near Persepolis, which is divided into two parts, Bakun A and B. Pottery production more than the residents' needs indicates that Bakun's Buff-wares and Slip-painted Pottery were exported to the surrounding areas. The pen smoothness, the exaggeration of the form and the abstraction are the prominent features of the motifs of this region. Having symbolic meanings as well as being an introduction to visual and alphabetical lines is one of the reasons for the importance of these motifs. In terms of implementation, they are drawn in both naturalistic and abstract forms.

The purpose of this research was to collect and investigate the animal motifs obtained from earthenware and pottery pieces in this area in terms of visual features and qualities. Therefore, the author seeks common visual features in these motifs. The present study is fundamental in terms of purpose and has been done through a descriptive-analytical method and Library research in data collecting. Finally, after collecting the mentioned patterns and motifs and removing analogous items, 98 of the 178 motifs obtained from these found pottery pieces and earthenware were related to animal motifs and were examined with table tools. A number of these examples are given.

Using table tools, animal motifs were divided into three groups: Quadruped, Birds, and Reptiles. According to the research findings, Quadrupeds which include goats and sheep, Canidae and other Quadrupeds, are at the forefront of animal motifs, with a frequency of 43%, which shows their great importance in the life and beliefs of the people

Four Examples of Crockeries of Tall-e Bakun

of the region. In the next rank, reptiles include lizards, scorpions, fish and insects, accounting for about 35% of all animal motifs. In terms of the motif's location, the horizontal rectangle ranks first, with 66% and the rest are located in the vertical and square rectangles. As for the dominant line, Bakuni has used 67% of curved lines in animal design. The predominant direction is also divided into six groups: horizontal, vertical, oblique, horizontal and oblique, vertical and oblique, horizontal and vertical, that most of the reviewed motifs have a predominant horizontal direction. Regarding the texture quality it should be said that 77% of the patterns and motifs do not have special textures and flat colors have been used in drawing them. The composition of these motifs also used asymmetry in 64% of them.

Keywords: Tall-i Bakun, Buff wares, Abstract motifs, prehistoric art.

مطالعه بصری نقوش حیوانی در سفالینه‌های تل باکون^۱

سلیمه باباخان

کارشناس ارشد تصویرسازی، دانشگاه هنر تهران
Sali.babakhan@gmail.com

کامران افشار مهاجر

دانشیار گروه ارتباط تصویری، دانشگاه هنر تهران

Afshar@art.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۰/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱۲/۲۲

چکیده

مطالعه و بررسی سفال پیش از تاریخ، از جمله منابعی است که اطلاعات زیادی درباره زندگی و هنر آن دوران به دست می‌دهد. در بین هنرهای ایران، سفال‌گری از قدمت، اصالت و اهمیت بیش‌تری برخوردار است و بیش از سایر هنرها نشان‌دهنده فرهنگ و اعتقادات و سنت‌های مردم این سرزمین است. بعد از سبببافی، سفال‌گری اولین هنر ماندگار بشر بوده است. با مطالعه نقوش سفالینه‌ها درمی‌یابیم که طرح و نقش گاه وسیله و یا اشاره‌ای برای بیان موضوع و مطلبی بوده و گاه این نقوش مبین اعتقادات مذهبی هستند. از جمله مناطق و تمدن‌های مهم پیش از تاریخ در هزاره پنجم و چهارم پیش از میلاد که دارای انواع سفالینه‌های نخودی و خاص به جهت شکل ظرف و نوع نقوش آن می‌باشد، تل‌باکون در نزدیکی تخت جمشید است که به دو بخش باکون الف و ب تقسیم شده است. تولید سفال بیشتر از نیاز مردم این منطقه نشان دهنده این نکته است که سفال منقوش و نخودی باکون به مناطق اطراف صادر می‌شده است. روانی قلم، اغراق در فرم و انتزاع از خصوصیات بارز نقوش این منطقه به شمار می‌روند. داشتن معانی نمادگونه و همچنین مقدمه بودن بر خطوط تصویری و الفبایی از دلایل اهمیت این نقوش است. از نظر شیوه اجرا به دو صورت طبیعت پردازانه و چکیده نگارانه ترسیم شده‌اند. هدف از انجام پژوهش حاضر گردآوری و بررسی نقوش حیوانی به دست آمده از ظروف سفالین و تکه سفال‌های این منطقه از نظر ویژگی‌ها و کیفیات بصری است. از این رو نویسنده به دنبال ویژگی‌های بصری مشترک در این نقوش است. پژوهش حاضر از نظر هدف بنیادی بوده و با روش توصیفی - تحلیلی انجام شده است. شیوه جمع‌آوری اطلاعات نیز به صورت کتابخانه‌ای بوده است. پس از جمع‌آوری نقوش مذکور و با حذف موارد مشابه، در نهایت ۹۸ نقش از تعداد کل ۱۷۸ نقش بدست آمده از این سفالینه‌ها و تکه‌سفال‌های یافت‌شده مربوط به نقوش حیوانی بود و با ابزار جدول مورد بررسی قرار گرفته‌اند. که تعدادی از این نمونه‌ها آورده شده است.

به وسیله ابزار جدول، نقوش حیوانی به سه گروه چهارپایان، پرندگان و خزندگان تقسیم شد. بر اساس یافته‌های پژوهش چهارپایان که شامل بز و گوسفند، سگ سانان و سایر چهارپایان می‌باشند، با فراوانی ۴۳ درصد در صدر نقوش حیوانی قرار دارند که نشان از اهمیت بالای آن‌ها در زندگی و باورهای مردم منطقه دارد. در رتبه بعد خزندگان شامل مارمولک، عقرب، ماهی و حشرات بوده و تقریباً ۳۵ درصد از کل نقوش حیوانی را به خود اختصاص داده‌اند. از نظر محدوده قرارگیری نقش، مستطیل افقی با ۶۶ درصد رتبه اول را داراست و بقیه هم در محدوده‌های مستطیل عمودی و مربع جای می‌گیرند. در خصوص خط غالب باید گفت هنرمند باکونی در طراحی حیوانات ۶۷ درصد از خطوط منحنی استفاده کرده است. راستای غالب هم به شش گروه افقی، عمودی، مایل، افقی و مایل، عمودی و مایل و افقی و عمودی تقسیم شده که بیش‌تر نقوش بررسی شده از راستای غالب افقی برخوردارند. در خصوص چگونگی بافت باید گفت ۷۷ درصد از نقوش بافت خاصی ندارند و در ترسیم آنها از رنگ‌های تخت استفاده شده است. ترکیب بندی این نقوش نیز در ۶۴ درصد از آن‌ها از عدم تقارن بهره برده است.

واژه‌های کلیدی

تل باکون، سفالینه‌های منقوش نخودی، نقوش چکیده‌نگارانه، هنر پیش از تاریخ.

مقدمه

به عقیده بسیاری از پژوهشگران، سفال به عنوان اولین دست‌ساخته ماندگار بشر روایتگر احساسات، باورها و اندیشه‌هایی است که انسان پیش از تاریخ با آن روبه‌رو بوده است. نقوش زیبای سفالینه‌های مناطق مختلف ایران با وجود شباهت‌هایی که در فرم، تکنیک‌های اجرایی و معنایی دارند، تفاوت‌های ویژه‌ای نیز دارند و مطابق با فرهنگ، آداب و رسوم مردم آن منطقه هستند.

سفالینه‌های منقوش به عنوان نمادی از هنر ماندگار انسان همواره در ادوار مختلف، از گذشته تا به حال مطرح بوده است. هنر سفالگری ایران در طول اعصار و قرون با پیمودن فراز و نشیب‌های فراوان، جایگاه خود را به عنوان هنری مردمی حفظ کرده و همواره مورد علاقه پژوهشگران داخلی و خارجی بوده است. سفالینه‌های پیش از تاریخ ایران در واقع بخش عظیمی از تاریخ غیرمکتوب این سرزمین را تشکیل می‌دهند که تحلیل سبک سفال‌های منقوش پیش از تاریخ (و دیگر دست‌ساخته‌های بشری)، روشی سودمند برای استنباط فرهنگ تصویری، باورها، اعتقادات و پیچیدگی‌های اجتماعی - فرهنگی آن دوره به شمار می‌رود.

اولین ظروف منقوش که به اعتقاد گیرشمن^۱ نخستین پیشرفت در فن کوزه‌گری محسوب می‌شود، در هزاره ششم پیش از میلاد ساخته شد (گیرشمن، ۱۳۷۵: ۱۲). «به عقیده باستان‌شناسان سفال‌گری، بعد از سبذبافی، کهن‌ترین صنعت بشری بوده است؛ زیرا نقوش و تزیینات سفالینه‌ها، تقلید از سبذبافی را آشکار می‌کند» (رفیعی، ۱۳۷۷: ۱۸). «برخی از باستان‌شناسان، هنر نقش‌اندازی اولیه بر روی سفال را منبعث از هنر سبذبافی می‌دانند» (کامبخش فرد، ۱۳۸۰: ۳۲).

سفال‌سازان دوران پیش از تاریخ معمولاً از عوامل طبیعی که در اطراف خود مشاهده می‌کرده‌اند، الهام گرفته و آنها را روی ظروف نقش کرده‌اند. با مطالعه این گونه نقوش درمی‌یابیم که طرح و نقش گاه وسیله و یا اشاره‌ای برای بیان موضوع و مطلبی بوده است. گاه این نقوش مبین اعتقادات مذهبی هستند. کلیه حیوانات اهلی طرف پرستش قرار می‌گرفتند زیرا این نوع حیوانات برای مردم پیش از تاریخ مظهر خدایانی تلقی می‌شدند که در هیئت و شکل حیوان در آمده‌اند. به علاوه این مردمان به آنچه دیدنی نبود ایمان و اعتقاد نداشتند. برای آنان مشکل بود تا خدایی را بپذیرند که در همه جا حاضر است ولی شکل معین و ملموس ندارد. به این سبب خدایان خود را به شکل موجودات روی زمین مجسم می‌کرده‌اند. گاه نقوش به منزله سحر و جادو نیز بوده است (برزین، ۱۳۵۶: ۱۰۴).

از مراکز مهمی که در هزاره پنجم و چهارم پیش از

میلاد در تولید و ساخت زیباترین انواع سفالینه‌های منقوش نخودی پیش‌تاز بوده‌اند، مناطق تل باکون در نزدیکی تخت جمشید است. آثار سفالینی که از این مناطق یافت شده‌اند، حاوی نقوشی بسیار زیبا و جذاب است که بی شک در بردارنده اطلاعاتی از جنبه‌های مختلف احوال گذشتگان منطقه فارس است. در این پژوهش سعی شده، علاوه بر معرفی آثار فوق به بررسی و توصیف جنبه‌های بصری آنها پرداخته شود. امید که زمینه‌ساز گام‌ها و تلاش‌های بعدی در جهت شناخت جنبه‌های دیگر این آثار ارزشمند باشد.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های بسیاری توسط مؤسسات شرق‌شناسی و پژوهشگران داخلی در مورد سفال‌های مناطق مختلف ایران از منظر مسائل باستان‌شناسی چون جنس سفال‌ها، مناطق کاوش‌شده، لایه‌های مختلف و همچنین دسته‌بندی ظروف و نقوش سفالینه‌های پیش از تاریخ و مفاهیم آنها انجام شده است که به عنوان اسناد و منابع تصاویر در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است. از جمله کتاب *ایران در شرق باستان* نوشته ارنست هرتسفلد، که به بررسی اجمالی مناطق مختلف تمدنی، فرهنگی و آثار به‌جامانده در مناطق مختلف ایران در دوران باستان پرداخته و نقوش زیادی را از مناطق مختلف معرفی کرده است. همچنین کتابی با عنوان *Tall-i-Bakun A: Season of 1932* نوشته Alexander Langsdorff and Donald E. McCown که تقریباً اولین کتابی است که به طور ویژه به تل باکون پرداخته و نتایج کاوش‌های مک کان و لانگسدورف در سال ۱۹۳۲ است. همچنین کتاب *The Origins of State Organizations in Prehistoric Fars, Southern Iran: Excavations at Tall-e Bakun* نوشته عباس علیزاده که توسط مؤسسه شرق‌شناسی دانشگاه شیکاگو منتشر شده است و مبتنی بر بررسی اولین کاوش‌ها تا آخرین نتایج و یافته‌های سفالینه‌ها از جهات مختلفی چون محل استخراج، لایه‌های باستان‌شناسی، نوع و جنس ظروف، کاربردشان، انواع نقوش به کاررفته، و... تألیف شده است. اما ضرورت انجام پژوهش حاضر آن است که درباره کیفیت و ویژگی‌های بصری نقوش سفالینه‌های این منطقه اطلاعاتی یافت نشد.

روش تحقیق

پژوهش حاضر از نظر هدف کاربردی و از لحاظ ماهیت توصیفی - تحلیلی است. شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای (استفاده از مقالات علمی - پژوهشی، کتاب‌های معتبر، منابع اینترنتی معتبر و دارای مولف، و...) است.

جامعه آماری، شامل ۹۸ نقش حیوانی به‌دست‌آمده

از سفالینه و تکه‌سفال‌های منقوش مربوط به تل باکون در هزاره‌های پنجم و چهارم پیش از میلاد است که همگی به صورت کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده و آن تعدادی که از کیفیت و وضوح کافی برخوردار نبودند توسط نرم‌افزار کورل دراو^۳ مجدداً بازطراحی شده‌اند. در مرحله بعد نقوش مشابه حذف شده و در نهایت همه نقوش، مورد بررسی بصری توسط ابزار جدول قرار گرفتند. محقق پس از گردآوری، ثبت و کمی ساختن متغیرها توسط ابزار جدول، با استفاده از نرم‌افزار اکسل^۴ با رسم نمودار دایره‌ای، مقدار متغیرها را بر حسب درصد به دست آورده و تلاش کرده است در راستای هدف اصلی پژوهش گام بردارد.

تل باکون

تل باکون در نزدیکی تخت جمشید، در دشت حاصلخیز مرودشت واقع شده است. مساحت این دشت رسوبی حدود ۳۶۰۰ کیلومتر مربع و ارتفاع آن از سطح دریاهای آزاد حدود ۱۶۰۰ متر است. تل باکون شامل دو تپه است که با نام‌های باکون الف و باکون ب شناخته می‌شوند. تل باکون ب قدیم‌تر است. باکون یا آنگونه که اهالی محلی می‌گویند بگون، صورت جمع بک یا بغ است، یعنی واژه ایرانی باستان که برای بردن نام خدا به کار رفته است. بنابراین تل باکون را شاید بتوان به معنی تپه خدایان تفسیر کرد (علیزاده، ۱۳۸۳: ۳۲).

سفال تل باکون، خمیری ظریف و بدون ناخالصی دارد که با چرخ کوزه‌گری ساخته شده است. رنگ خمیر غالباً به دلیل عدم یکنواختی شعله آتش شدید و ضعیف شده است. شکل این ظروف هم همان‌طور که گفته شد از تنوع بسیار بالایی برخوردار است. نقوش این سفال‌ها با رنگ‌های قهوه‌ای تیره و قرمز نزدیک به قهوه‌ای بوده و غالباً وضع پیچیده‌ای دارد که این پیچیدگی در نقوش هندسی بیشتر می‌شود. یک عده از نقوش نماینده نباتات و حیوانات است (شامل مار، ماهی، عقرب، مرغ‌های آبی، عقاب، آهو، گوزن با شاخ‌های خیلی بلند و پیچیده که به صورت مصنوعی نقش شده، ببر، و پلنگ). شکل انسان در این سفال‌ها به ندرت نقش شده است. این سفال منقوش منحصر به تل باکون نیست و در تمام ناحیه فارس پیدا می‌شود. سفال‌های مکشوفه در نقاط مختلف به قدری با هم شباهت دارند، که می‌توان آن را زیر نام سفال تل باکون طبقه‌بندی کرد (واندنبیگ، ۱۳۴۵: ۴۱).

تل باکون الف

فرهنگ باکون الف بیش از هر چیز با سفال‌های منقوش پرکار و دست‌ساز آن شناخته می‌شود. از دیگر یافته‌های باستان‌شناسی از تل باکون الف استفاده از مهر و موم گلی، به‌ویژه قفل‌های گلی در است. تل باکون الف نماینده

جامعه‌ای پیش از تاریخی است که روند پیچیدگی‌های اجتماعی - اقتصادی در آن از دشت‌های پست شوشان و جنوب بین‌النهرین متفاوت است. این محوطه با مساحتی فقط در حدود ۲/۱۸ هکتار و جمعیتی کمتر از ۲۰۰ نفر نشان‌دهنده ویژگی‌های کلیدی مرتبط با مراکز شهری بزرگ مراحل پایانی پیش از تاریخ است. فن مدیریت اداری، تخصصی شدن پیشه‌ها، جدا بودن بخش‌های مسکونی، اداری و صنعتی از یکدیگر و نیز شواهد دسترسی قدرتمند و منظم به منابع از جمله ویژگی‌هایی است که در تل باکون دیده می‌شود (علیزاده، ۱۳۸۳: ۴۵).

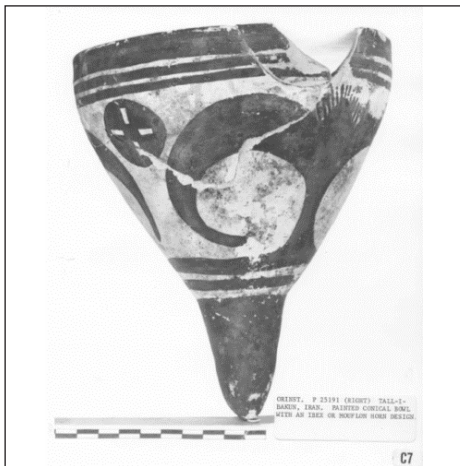
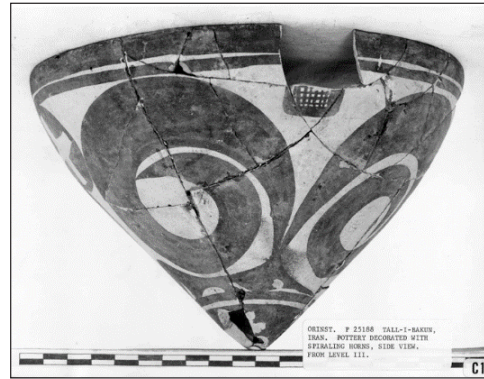
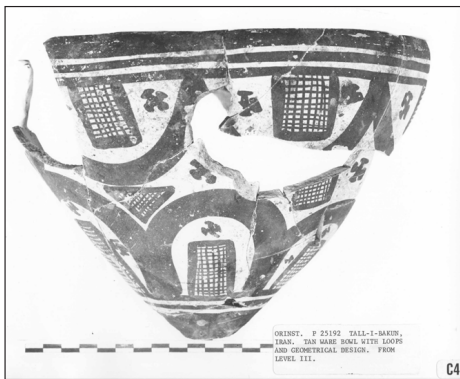
تل باکون ب

از تپه باکون ب تعدادی سفال نخودی منقوش و سفال قرمز خشن به دست آمده بود که متأسفانه کشتی حامل مواد کاوش شده و اسناد حفاری باکون ب در مسیر خرمشهر به شیکاگو در دریا غرق شد. در واقع بر اساس شواهد مؤسسه شرقی و گزارش هیئت ژاپنی به نظر می‌رسد که تنوع مواد به دست آمده از باکون ب نسبت به مواد به دست آمده از باکون الف بسیار محدود بوده است (علیزاده، ۱۳۸۳: ۱۳۲). در (تصویر ۱) چهار نمونه از سفال‌های منقوش تل باکون آورده شده است.

نقوش سفال پیش از تاریخ؛ نماد یا تزئین

آن چه که هنر و فرهنگ یک ملت را شکل می‌دهد، تنها اعتقادات و نگرش او به جهان است. تمام آثار هنری بزرگ و ماندگار در طول تاریخ بر این نگرش استوار است و عدم توجه به آن باعث می‌شود تا از زیبایی بصری اثر هنری لذت ببریم. خط و فرم و شکل و هر آنچه که یک اثر هنری را تشکیل می‌دهد، دارای معنا و مفهوم است. چه زیباست که با مشاهده یک اثر هنری هر دو بعد مورد توجه قرار گیرد؛ زیبایی بصری، و معنی و مفهوم عناصر شکل‌دهنده آن اثر و هدف سازنده آن. فرهنگ، اصالت و عظمت و اعتقادات و سنت‌های یک قوم، همه یک جا در هنر آن قوم نشان داده می‌شود. پس آشنایی با تمام جوانب یک قوم از طریق مطالعه آثار هنری آن امکان‌پذیر است. زیرا هر اثر هنری و عناصر شکل‌دهنده آن سرشار از مفاهیم است. برای درک مفاهیم آنها، بهتر است ابتدا آنها را گردآوری کرده و سپس ویژگی‌های نمادین آنها را بررسی کنیم. در هنرهای ایران، سفالگری از قدمت و اصالت و اهمیت بیشتری برخوردار است و بیش از سایر هنرها نشان‌دهنده فرهنگ و اعتقادات و سنت‌های مردم این سرزمین است.

مختار معصومی (۱۳۸۶) در مطالعاتش چنین آورده است: مردم فلات ایران پس از آشنایی با نقاشی روی سفال در

تصویر ۱. چهار نمونه از سفالینه‌های تل باکون (مأخذ: Langsdorff, Alexander and Donald McCown, 1942).

دارد. هنرمند باستان از طرفی به روایت وضعیت و محیط پیرامونی زندگی اش پرداخته و سخن از نیازهای ضروری زندگی است و از سوی دیگر، اعتقادات و باورها و نیازهای عاطفی خود را با نقوش سفالینه‌ها بیان می‌کند. ترس‌ها و امیدها، نمادها، و علائمی برای مددجویی از طبیعت را در مبارزه و غلبه بر نیروهای طبیعی به تصویر کشیده است. از همین روست که آسمان، آتش و باد و خورشید، ستارگان و برخی حیوانات که در ادامه حیات‌اش موثر اند برای او مقدس هستند. هر یک از آنها نیز در دوره‌های مختلف بر اساس نیازهای انسان و مفاهیم‌شان ارزش و اهمیت متفاوت دارند (مختار معصومی، ۱۳۸۶: ۹).

اجسام و اشیای اطراف و محیط زندگی برای هنرمند سفالگر، الهام‌بخش آفرینش نقوش مختلف است. این الهام یکی از راه‌های برقراری ارتباط با محیط اطراف است. نیاز انسان باستان به برقراری ارتباط و خصلت نشانه‌ای نقش و نگاره‌های آن دوران زمینه را برای ابداع خط مهیا می‌کند. خط تصویری محصول فاصله گرفتن هنر نوسنگی از

آغاز، از خطوط هندسی استفاده می‌کردند و کم‌کم تقلید از طبیعت و نقوش گیاهان و حیوانات جای خطوط هندسی را گرفت، اما این شیوه هم دیری نپایید. آنها سعی داشتند با استفاده از عناصر بصری ساده، گیاه، حیوان و انسان و آنچه را که در اطرافشان می‌دیدند، به تصویر بکشند. به این ترتیب نقوشی بسیار استیلیزه (خلاصه و ساده) و تجریدی به وجود آمد. مثلاً خط‌های مواج موزی مقداری آب را نشان می‌دهد؛ مثلی که سطح آن با خطوط چهارخانه پر شده نمایانگر کوه است؛ مربعی که خطوط افقی و عمودی یا مواج در آن ترسیم شده نشان زمین زراعتی است؛ نقوش حیواناتی مثل بز، قوچ و پرندگان با خطوط و فرم‌های ساده و گاهی فقط با چند خط نمایش داده شده است. گاهی هم برخی از اعضای حیوان که برای هنرمند باستان اهمیت دارد، به‌خصوص شاخ آنها به طرز اغراق‌آمیزی بزرگ شده و این اغراق و تأکید بر یک عضو تا جایی پیش رفته که فقط همان عضو ترسیم شده است (مختار معصومی، ۱۳۸۶: ۹).

در نقوش مذکور، دو موضوع مهم و قابل پیگیری وجود

طبیعت‌گرایی بوده و ماهیت انتزاعی و نمادین این هنر و نقوش است. این نقوش مرحله آغازین خط‌تصویری بوده و هنرمند از ترسیم این نقوش منظور خاصی داشته و مطلبی را بیان می‌کرده است. بنابراین می‌توان گفت دست‌نوشته‌های آدمی از طریق علائم و تصاویر بر سفال‌های کهن پدید آمده است. هنرمند باستان هرگز تابع و پایبند یک شیوه در ترسیم تصاویر بر روی سفال نبوده و همواره در جست‌وجوی راه‌هایی تازه بوده است. او در ترسیم آنها همیشه از طبیعت الهام گرفته و به دنبال بیان مطلبی بوده است. این شیوه توصیف محیط اطراف در نهایت به ابداع خط منجر شد.

با توجه به آنچه گفته شد، به طور خلاصه می‌توان گفت که نقوش سفالینه‌های پیش از تاریخ صرفاً جنبه تزیینی نداشته و سرشار از رمز و راز و نمادها و نشانه‌ها بوده است زیرا:

۱. از آنجایی که انسان پیش از تاریخ نیازمند برقراری ارتباط بوده و ابتدا از اشاره، حرکت دست‌ها و زبان و تصویر و علامت استفاده می‌کرده است. همچنین علائم و نمادها و نقوش سفالینه‌ها زمینه‌ساز به وجود آمدن خط تصویری،

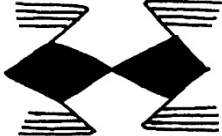
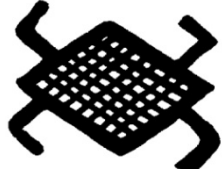
اندیشه‌نگاری و بالاخره خط‌الفبایی بوده است. می‌توان چنین نتیجه گرفت که روند تکاملی تبدیل نقوش به خط بیانگر این است که نقوش مذکور در بردارنده مفاهیم خاصی است.

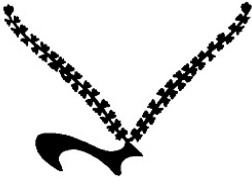

۲. در عصر معاصر نیز هنرمند متأثر از محیط اطراف و اتفاقات پیرامونش بوده و در خلاء زندگی نمی‌کند. انسان پیش از تاریخ نیز در ترسیم نقوش مذکور، همواره از محیط پیرامونش الهام می‌گرفته است، بنابراین حتماً قصد بیان و انتقال مطلبی را داشته است.

۳. دور از منطقی است که انسان پیش از تاریخ زحمت تهیه رنگ‌ها و ابزارهایی برای ترسیم نقوش را در آن شرایط سخت زندگی و توانایی غلبه بر طبیعت، فقط و فقط برای تزیین و زیباتر کردن ظروف به خود داده باشد (مختار معصومی، ۱۳۸۶: ۱۰).

در جدول ۱، تعداد ۲۵ مورد از ۹۸ نقش بررسی شده از جدول به عنوان نمونه آورده شده است که مشخص باشد چگونه پژوهشگر به این آمارها دست یافته است.

جدول ۱. جدول بررسی ویژگی‌های بصری نقوش تل باکون (منبع: نگارندگان).

کد	نقش	دسته نقش	محدوده نقش	راستای غالب	خط غالب	چگونگی بافت	چگونگی ترکیب بندی
۰۰۱		پرندگان	مستطیل افقی	افقی و مایل	منحنی	هاشورهای موازی عمودی	مبتقارن نسبت به محور عمودی
۰۰۲		خزندگان	مستطیل افقی	افقی	راست	هاشورهای موازی افقی	مبتقارن نسبت به محور عمودی و افقی
۰۰۳		خزندگان	مستطیل افقی	مایل	راست	شطرنجی	مبتقارن نسبت به محور عمودی و افقی

نامتقارن	بافت خاصی ندارد	منحنی	عمودی	مستطیل عمودی	چهارپایان		۴
نامتقارن	بافت خاصی ندارد	راست	افقی	مستطیل افقی	چهارپایان		۰۰۵
نامتقارن	بافت خاصی ندارد	منحنی	افقی و مایل	مستطیل افقی	چهارپایان		۰۰۶
نامتقارن	بافت خاصی ندارد	منحنی	مایل	مستطیل افقی	چهارپایان		۰۰۷
مقارن نسبت به محور عمودی	بافت خاصی ندارد	منحنی	عمودی	مستطیل افقی	چهارپایان		۰۰۸
نامتقارن	بافت خاصی ندارد	منحنی	افقی	مستطیل افقی	چهارپایان		۰۰۹
نامتقارن	بافت خاصی ندارد	راست	عمودی	مستطیل عمودی	چهارپایان		۰۱۰
نامتقارن	نقطه نقطه	راست	افقی و عمودی	مستطیل افقی	چهارپایان		۰۱۱

نامتقارن	هاشورهای موازی مایل	منحنی	افقی و عمودی	مستطیل افقی	پرنندگان		۰۱۲
نامتقارن	بافت خاصی ندارد	منحنی	عمودی و مایل	مستطیل افقی	پرنندگان		۰۱۳
نامتقارن	هاشورهای موازی مایل	منحنی	افقی و مایل	مستطیل عمودی	پرنندگان		۰۱۴
نامتقارن	هاشورهای موازی مایل	راست	عمودی و مایل	مستطیل افقی	پرنندگان		۰۱۵
مقارن نسبت به محور افقی	بافت خاصی ندارد	راست	افقی	مستطیل افقی	خزندگان		۰۱۶
مقارن نسبت به محور عمودی و افقی	بافت خاصی ندارد	راست	عمودی	مستطیل عمودی	خزندگان		۰۱۷
مقارن نسبت به محور عمودی و افقی	بافت خاصی ندارد	راست	عمودی	مستطیل عمودی	خزندگان		۰۱۸
نامتقارن	بافت خاصی ندارد	منحنی	افقی	مستطیل افقی	چهارپایان		۰۱۹

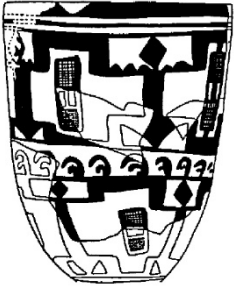

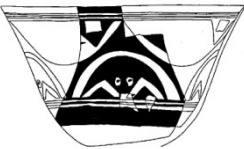

نامتقارن	نقطه نقطه	منحنی	افقی	مستطیل افقی	خزندگان		۰۲۰
مقارن نسبت به محور افقی	هاشورهای موازی مایل	راست	افقی	مستطیل افقی	خزندگان		۰۲۱
مقارن نسبت به محور عمودی و افقی	بافت خاصی ندارد	منحنی	مایل	مستطیل عمودی	خزندگان		۰۲۲
مقارن نسبت به محور افقی	بافت خاصی ندارد	راست	افقی	مستطیل افقی	خزندگان		۰۲۳
مقارن نسبت به محور افقی	هاشورهای موازی افقی	راست	افقی و عمودی	مستطیل افقی	پرنندگان		۰۲۴
نامتقارن	بافت خاصی ندارد	منحنی	عمودی و مایل	مربع	پرنندگان		۰۲۵

محل استقرار نقش

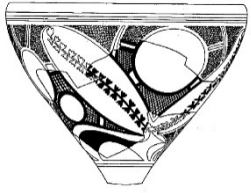

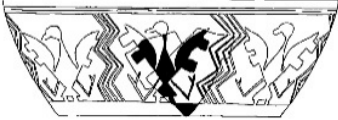

محل استقرار نقش رابطه نزدیکی با فرم ظرف دارد. متأسفانه سفالینه‌های مورد بررسی در این پژوهش اغلب سالم نبوده و نقوش از روی تکه‌های سفال‌ها برداشت شده‌اند. ظروف

۴۴ نقش از ۱۷۸ نقش یافت شده و ۱۳۴ نقش دیگر از تکه‌سفال‌ها به دست آمده‌اند. در نمونه‌هایی که ظروف آن‌ها موجود بود، رابطه بسیار نزدیکی بین نقش و شکل ظرف وجود داشت که در جدول ۲، ۱۴ نمونه آن آورده شده است.

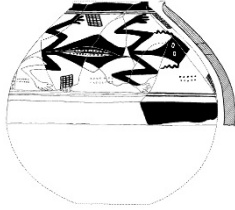

جدول ۲. جدول محل استقرار نقوش بر روی سفال های تل باکون (منبع: نگارندگان)

محل استقرار نقوش	نقش	کد
		۰۰۱
		۰۰۲
		۰۰۳
		۰۰۴
		۰۰۵
		۰۰۶

جدول ۲. (ادامه). جدول محل استقرار نقوش بر روی سفال های تل باکون (منبع: نگارندگان).

		۰۰۷
		۰۰۸
		۰۰۹
		۰۱۰
		۰۱۱
		۰۱۲

جدول ۲. (ادامه). جدول محل استقرار نقوش بر روی سفال های تل باکون (منبع: نگارندگان).

		۰۱۳
		۰۱۴

نقش‌های بررسی شده در داخل یکی از ۳ دسته زیر محاط شده اند:
 (۱) مستطیل افقی: شامل ۶۵ نقش از مجموع ۹۸ نقش بررسی شده است که معادل ۶۶ درصد از کل است.
 (۲) مستطیل عمودی: شامل ۲۵ نقش از مجموع ۹۸ نقش بررسی شده است و ۲۵/۵ درصد از کل است.
 (۳) مربع: شامل ۸ نقش از مجموع ۹۸ نقش بررسی شده است و ۸/۵ درصد از کل است.

خط غالب

خط غالب نقوش بدین معناست که در نقش مورد نظر بیش‌تر از کدام نوع خط استفاده شده است که انواع خطوط هم به دو دسته خط راست و خط منحنی تقسیم‌بندی شده اند. نتایج به شرح زیر است:

(۱) خط منحنی: شامل ۶۶ نقش از مجموع ۹۸ نقش بررسی شده است و ۶۷/۵ درصد از کل است.
 (۲) خط راست: شامل ۳۲ نقش از مجموع ۹۸ نقش بررسی شده است و ۳۲/۵ درصد از کل است.
 با توجه به آمار به‌دست‌آمده چنین به نظر می‌رسد که هنرمند در ترسیم حیوانات بیشتر از خطوط منحنی و تفاوت معنی‌داری بین مقدار استفاده از این دو خط وجود نداشته است.

راستای غالب

راستای غالب در واقع محور اصلی نقش است که در کنار نوع خط غالب اثر زیادی بر تعادل، سکون و یا پویایی نقش مورد نظر دارد.

نتایج آمارها

نوع نقش

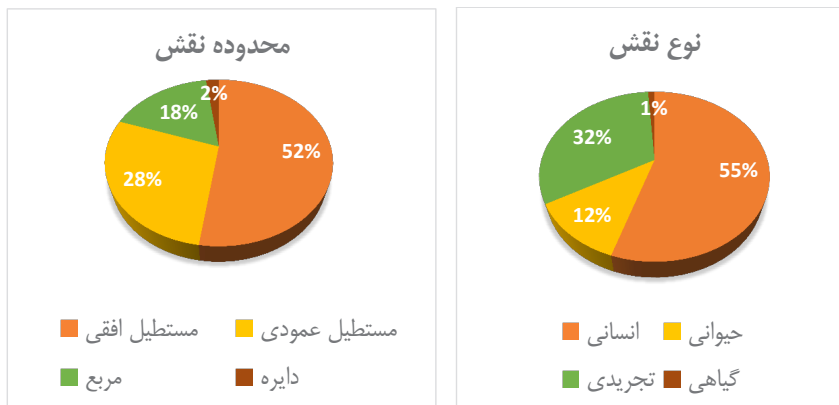
کل نقوش حیوانی موجود در این بررسی به سه دسته اصلی نقوش چهارپایان شامل بز، گوسفند، سگ سانان، خرگوش و ... پرندگان و خزندگان شامل مارمولک، عقرب، ماهی و حشره تقسیم شده اند. با توجه به فراوانی نقش‌ها، جداول، و نمودارهای کمی، میزان تکرار انواع نقش‌ها عبارت‌اند از:

۱. نقوش چهارپایان: شامل ۴۴ نقش از مجموع ۹۸ نقش بررسی شده است و ۴۵ درصد از نقوش را شامل می‌شود.
 ۲. نقوش پرندگان: شامل ۲۲ نقش از مجموع ۹۸ نقش بررسی شده است و ۲۲/۴ درصد از نقوش را شامل می‌شود.
 ۳. نقوش خزندگان: شامل ۳۲ نقش از مجموع ۹۸ نقش بررسی شده است و ۳۲/۶ درصد از نقوش را شامل می‌شود.
 بررسی‌ها و آمارهای این بخش به خوبی نشان می‌دهند که نقوش حیوانی چهارپایان در سفالینه‌های تل باکون از کثرت معنی‌داری برخوردار است و این موضوع نشان‌دهنده آن است که در باورهای ساکنان این منطقه، حیوانات و به خصوص چهارپایان از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده اند.

محدوده نقش

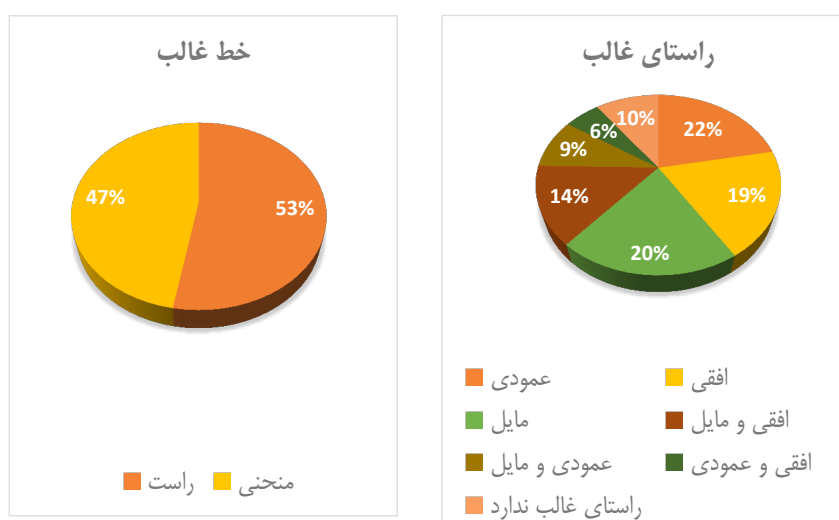
موضوع دیگر در این بررسی، محدوده قرارگیری نقوش است. می‌توان چنین گفت که محدوده نقش بدین معناست که نقش مورد نظر در کدام شکل ساده هندسی محاط می‌شود. در واقع محدوده فضایی است که عناصر بصری در آن قاب‌بندی می‌شوند. همه

نمودارهای بررسی بصری

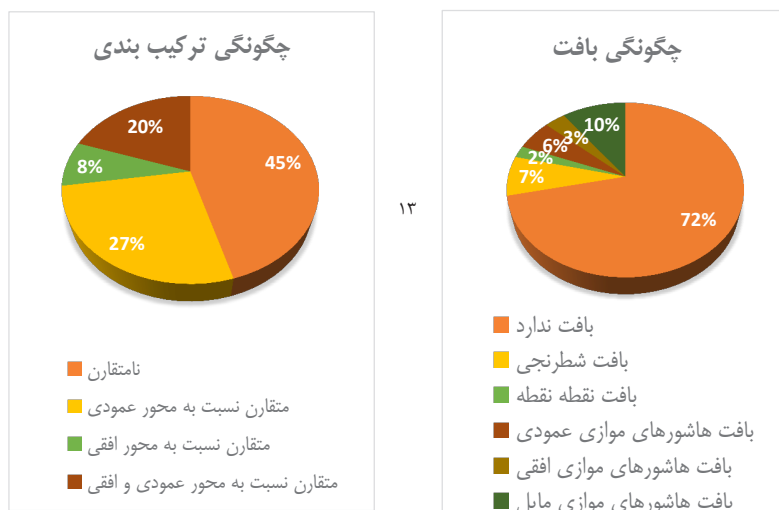
نمودار ۱. نمودار بررسی نوع نقش (مأخذ: نگارندگان).

نمودار ۲. نمودار بررسی محدوده نقش (مأخذ: نگارندگان).

نمودار ۳. نمودار بررسی راستای غالب نقش (مأخذ: نگارندگان).

نمودار ۴. نمودار بررسی خط غالب نقش (مأخذ: نگارندگان).

نمودار ۵. نمودار بررسی چگونگی بافت نقش (مأخذ: نگارندگان).

نمودار ۶. نمودار بررسی چگونگی ترکیب بندی نقش (مأخذ: نگارندگان).

بر اساس جدول، راستاهای غالب به ۷ دسته به شرح زیر تقسیم شده اند:

- ۱) راستای غالب عمودی: شامل ۱۶ نقش از مجموع ۹۸ نقش بررسی شده است و ۱۶ درصد را شامل می‌شود.
- ۲) افقی: شامل ۲۸ نقش از مجموع ۹۸ نقش بررسی شده است و ۲۸/۵ درصد را شامل می‌شود.
- ۳) مایل: شامل ۱۹ نقش از مجموع ۹۸ نقش بررسی شده است و ۱۹/۵ درصد را شامل می‌شود.
- ۴) افقی و مایل: شامل ۲۱ نقش از مجموع ۹۸ نقش بررسی شده است و ۲۱/۵ درصد را شامل می‌شود.
- ۵) افقی و عمودی: شامل ۵ نقش از مجموع ۹۸ نقش بررسی شده است و ۵ درصد را شامل می‌شود.
- ۶) عمودی و مایل: شامل ۹ نقش از مجموع ۹۸ نقش بررسی شده است و ۹ درصد را شامل می‌شود.

چگونگی بافت

اولین ادراکات انسان از بافت، به وسیله حواس ظاهری مخصوصاً لمس کردن به دست می‌آید. بافت به نوعی معرف جنسیت سطح مورد نظر می‌باشد. بافت‌ها در ۶ دسته به شرح زیر طبقه‌بندی شده اند:

- ۱) بافت شطرنجی: شامل ۱ نقش از مجموع ۹۸ نقش بررسی شده است و کمتر از یک درصد است.
- ۲) بافت نقطه نقطه: شامل ۴ نقش از مجموع ۹۸ نقش بررسی شده است و ۴ درصد از کل بافت هاست.
- ۳) بافت هاشورهای موازی افقی: شامل ۲ نقش از مجموع ۹۸ نقش بررسی شده است و ۲ درصد از کل بافت هاست.
- ۴) بافت هاشورهای موازی عمودی: شامل ۳ نقش از مجموع ۹۸ نقش بررسی شده است و ۳ درصد از کل بافت هاست.
- ۵) بافت هاشورهای موازی مایل: شامل ۱۳ نقش از مجموع ۹۸

نقش بررسی شده است و ۱۳ درصد از کل بافت هاست. (۶) بافت خاصی ندارد: شامل ۷۵ نقش از مجموع ۹۸ نقش بررسی شده است و ۷۷ درصد از کل بافت هاست. با توجه به نتایج به دست آمده، هنرمند باکونی تمایلی به ایجاد بافت در نقوش نداشته و بیش تر نقوش به صورت تکرنگ، با رنگ های قهوه‌ای و سیاه بر زمینه نخودی و بدون بافت خاصی بر بدنه سفالینه‌ها ترسیم شده اند.

چگونگی ترکیب بندی

متغیر آخر در این بررسی، چگونگی ترکیب بندی است که در ۴ گروه نامتقارن، متقارن نسبت به محور عمودی، متقارن نسبت به محور افقی، و متقارن نسبت به محور عمودی و افقی بررسی شده است. (۱) نامتقارن: شامل ۶۲ نقش از مجموع ۹۸ نقش بررسی شده بوده و ۶۳/۵ درصد از کل ترکیب بندی هاست.

(۲) متقارن نسبت به محور عمودی: شامل ۱۴ نقش از مجموع ۹۸ نقش بررسی شده است و ۱۴ درصد از ترکیب بندی هاست.

(۳) متقارن نسبت به محور افقی: شامل ۱۲ نقش از مجموع ۹۸ نقش بررسی شده است و ۱۲ درصد از ترکیب بندی هاست.

(۴) متقارن نسبت به محور عمودی و افقی: شامل ۱۰ نقش از مجموع ۹۸ نقش بررسی شده است و ۱۰/۵ درصد از کل ترکیب بندی هاست.

آنچه از نتایج جداول به دست می‌آید، این نکته است که در نقوش حیوانی مجموع نقوش نامتقارن فراوانی بسیار بیش تری نسبت به نقوش متقارن دارند و در صورتی که در نقوش تجریدی و انسانی بسیار از تقارن استفاده شده است. هنرمند باکونی تعادل و توازن نقوش حیوانی را بیش تر در ترکیب بندی های نامتقارن جست و جو می کرده است.

در جدول ۲، کیفیات بصری غالب به همراه درصدشان آورده شده است.

جدول ۳. جدول کیفیات بصری غالب در نقوش سفالینه‌های تل باکون (منبع: نگارندگان).

کد	کیفیت بصری	کیفیت بصری غالب	درصد فراوانی
۱	نوع نقش حیوانی	چهارپایان	٪ ۴۵
۲	محدوده نقش	مستطیل افقی	٪ ۶۶
۳	خط غالب	منحنی	٪ ۶۷
۴	راستای غالب	افقی	٪ ۲۸
۵	چگونگی بافت	بافت خاصی ندارد	٪ ۷۷
۶	چگونگی ترکیب بندی	نامتقارن	٪ ۶۳/۵

جمع‌بندی و نتیجه

بر اساس پژوهش حاضر، در میان نقوش حیوانی، چهارپایان شامل انواع بز، گوسفند، سگ سانان و خرگوش و ... از تعداد بیشتری نسبت به پرندگان و خزندگان شامل مارمولک، عقرب، ماهی و حشره برخوردار بودند. نقوشی که از ترکیبات متنوع انواع خطوط پدید آمده و با فرم و اندازه‌ی ظرف در هماهنگی خوبی قرار گرفته‌اند. شیوه‌ی ساخت و پرداخت حیوانات در سفالینه‌های مورد مطالعه اغلب یکسان است به این ترتیب که هنرمندان به ترسیم سایه‌وار حیوانات می‌پرداخته‌اند. نقش مایه‌ی بزها و چهارپایان، حشرات، مار و مارمولک‌ها و انواع پرندگان در حالت‌های طبیعی از قبیل پرواز کردن یا شنا کردن یا به صورت تک‌نقش مجزا، یا در کنار سایر نقوش خودنمایی می‌کند. از جمله‌ی پرندگان جالب توجه یافت‌شده در این منطقه، «پرنده‌ی شانه‌ای» است. نقوش مار و مارمولک‌ها نیز از نقوش قابل توجه این منطقه است. با توجه به جمعیت اندک تل باکون و تولید انبوه سفالینه‌های منقوش در این منطقه و همچنین وجود انواع سفالینه‌های مشابه در کل منطقه‌ی فارس، این سفال با عنوان سفال منقوش نخودی باکون طبقه‌بندی می‌شود. چنین به نظر می‌رسد که مضامین و محتوای مشترک این نقوش حاکی از تبادلات اندیشه و گفتار در میان این مردمان بوده است. در عین حال نمودهایی منحصر به فرد و خاص در نحوه‌ی ترسیم هر موضوع دیده می‌شود. این تفاوت‌ها علاوه بر نحوه‌ی ترسیم نقوش، در شکل ظاهری سفالینه‌ها نیز خودنمایی می‌کند، چنان که در این مناطق شاهد تولید پرشمار سفالینه‌های مخروطی شکل می‌توان بود.

در ارتباط با تحلیل ویژگی‌های بصری، از بررسی محدوده‌ی نقش مایه‌ها مشخص شد که ۶۶ درصد از نقوش، در محدوده‌ی مستطیل افقی قرار می‌گیرند و محدوده‌ی های مستطیل عمودی و مربع نیز در درجات بعدی قرار دارند. کاربرد خطوط مستقیم و منحنی در ترسیم نقوش موجب خلق فضایی ساده و متعادل بر بدنه‌ی سفالینه‌ها شده است. اما در طراحی حیوانات ۶۷ درصد از خطوط منحنی هستند. همچنین از ترکیب خطوط از زوایای مختلف، بافت‌هایی چون شطرنجی، نقطه‌نقطه، هاشورهای موازی افقی، عمودی و مایل در سفالینه‌ها دیده می‌شود اما ۷۷ درصد از نقوش بافت خاصی ندارد. از دیگر مشخصات بارزی که در حدود ۶۳ درصد نقوش قابل مشاهده است، عدم تقارن در ترکیب‌بندی است.

پی‌نوشت‌ها

* مقاله حاضر برگرفته از پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد سلیمه باباخان با عنوان بررسی بصری نقوش سفالینه‌های تل باکون به راهنمایی دکتر

کامران افشار مهاجر در دانشگاه هنر تهران انجام شده است.

- 1-Tall-i Bakun
- 2- Roman Ghirshman
- 3- Corel Draw
- 4- Microsoft Excel

منابع

- افشار مهاجر، کامران و الهه رنجبر ایرانی. (۱۳۹۲). «بررسی مجموعه سفالینه‌های منقوش تپه گیان و گودین تپه موجود در موزه‌ی دلفین». در نشریه هنرهای زیبا، دوره ۱۸، ش ۴، ص ۲۵-۳۲.
- برزین، پروین. (۱۳۵۶). «مفاهیم نقوش بر سفال پیش از تاریخ». در مجله هنر و مردم، شه ۱۸۴ و ۱۸۵، ص ۱۰۳-۱۰۹.
- توحیدی، فائق. (۱۳۸۲). فن و هنر سفالگری. تهران: سمت.
- جنسن، چالز. (۱۳۹۰). تجزیه و تحلیل آثار هنرهای تجسمی. ترجمه بتی آواکیان. تهران: سمت.
- چنگیز، سحر و رضا رضالو. (۱۳۹۰). «ارزیابی نمادین نقوش جانوری سفال نیشابور». در نشریه هنرهای زیبا، ش ۴۷، ص ۳۳-۴۴.
- حاتم، غلامعلی. (۱۳۷۴). «نقش و نماد در سفالینه‌های کهن ایران». در فصلنامه هنر، ش ۲۸، ص ۳۵۵-۳۷۸.
- رفیعی، لیلا. (۱۳۷۷). سفال ایران از دوران پیش از تاریخ تا عصر حاضر. تهران: یساولی.
- عباسیان، میرمحمد. (۱۳۷۹). تاریخ سفال و کاشی در ایران. تهران: گوتنبرگ.
- علیزاده، عباس. (۱۳۸۳). منشأ نهادهای حکومتی در پیش از تاریخ فارس: تل باکون کوچ‌نشینی باستان. ترجمه کوروش روستایی. انتشارات بنیاد پژوهشی پارسه - پاسارگاد.
- کامبخش فرد، سیفالله. (۱۳۸۰). سفال و سفالگری در ایران از دوران نوسنگی تا دوران معاصر. تهران: ققنوس.
- کیانی، محمدیوسف. (۱۳۸۰). پیشینه سفال و سفالگری در ایران. تهران: نسیم دانش.
- مختارمعصومی، بیتا. (۱۳۸۶). نقش دیروز، گرافیک امروز، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ملک شه‌میرزادی، صادق. (۱۳۸۲). ایران در پیش از تاریخ. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- نگهبان، عزت‌الله. (۱۳۸۵). مروری بر پنجاه سال باستان‌شناسی ایران. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- واندنبرگ، لویی. (۱۳۴۵). باستان‌شناسی ایران باستان. ترجمه عیسی بهنام. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- هرتسفلد، ارنست. (۱۳۸۱). ایران در شرق باستان. ترجمه همایون صنعتی‌زاده. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی و دانشگاه شهید باهنر کرمان.

- Alizadeh, Abbas. (2006). *The Origins of State Organizations in Prehistoric Highland Fars, Southern Iran: Excavations at Tall-e Bakun*.
- Langsdorff, Alexander and Donald McCown. (1942). *Tall-i Bakun A, Season of 1932, OIP 59*. Chicago: University of Chicago Press.
- Vanden Berghe, Louis. (1959). *Archeologie de l' Iran Ancien*. leiden.
- Wilkinson, Charles K. (1963). *Iranian Ceramics*. New York.